

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 82–97
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 82–97
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.82-97>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85=411.16) : 353.8]«1916/1917»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ СТОСОВНО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ У 1916–1917 РОКАХ

Досліджено політику російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 роках. Доведено, що для окупаційної адміністрації Чернівецького губернатора В. В. Лігіна головним завданням було забезпечення продуктами харчування фронту і місцевого населення. Відповідна політика систематичної реквізиції товарів і коштів у єврейських підприємців провадилася упродовж усього окупаційного періоду. Непростою у політиці Чернівецького губернатора була проблема виселених за рішенням російського командування євреїв. Її розв'язання зазвичай залежало від особистого втручання В. В. Лігіна у справи конкретних виселенців. Однак в умовах шпигуноманії та загальної атмосфери взаємної недовіри між євреями та окупаційною адміністрацією у 1916 р., проблему примусового виселення євреїв з Буковини та повернення депортованих євреїв до Росії на батьківщину вдалося розв'язати тільки після Лютневої революції 1917 року. Спроби Чернівецького губернатора відновити навчання у місцевих школах загалом виявилися невдалими через його ідеологічну упередженість стосовно німецької та єврейської мов викладання. Проблема відкриття єврейських навчальних закладів на Буковині взагалі не розглядалася. З іншого боку, автор погоджується із зауваженнями деяких сучасних українських дослідників з приводу того, що порівняно з попередніми роками російської окупації Галичини та Буковини, окупаційний режим генерал-губернаторства Ф. Ф. Трепова виявився відносно ліберальним, а Лютнева революція 1917 р. у Росії лише посилила такі тенденції. Новостворений навесні 1917 р. Обласний комісаріат Галичини та Буковини на чолі з Д. І. Дорошенком і О. Г. Лотоцьким сприяв поверненню євреїв Буковини з цивільного полону у Росії. Однак, на думку автора, радикальних змін у політиці окупаційної адміністрації стосовно євреїв Буковини не сталося навіть за часів Тимчасового уряду. Взаємна недовіра зберігалася аж до згортання діяльності російської окупаційної влади на Буковині у серпні 1917 року.

Ключові слова: євреї, Буковина, Чернівецька губернія, Перша світова війна, В. В. Лігін, Ф. Ф. Трепов, Д. І. Дорошенко.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

THE POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION REGARDING THE JEWISH POPULATION OF BUKOVYNA IN 1916–1917

Abstract. After the successful “Brusilovsky Breakthrough” in the spring of 1916, a part of Galicia and almost all of Bukovyna were occupied by Russian troops for the third time. The newly created Chernivtsi Governorate, which was a part of the Governor General of Galicia and Bukovyna, was headed by V. V. Ligin. Adjutant General F. F. Trepov became the military Governor General of the regions of Austria-Hungary occupied by the law of war. The number of the Jewish population of Bukovyna at that time, according to the author's approximate estimates, was no more than 60,000 people. Many Jewish farms, especially in Kolomyia and Sniatyn, districts of Chernivtsi province, were abandoned, because most of their owners fled to Austria in 1916. Local peasants and Russian Cossacks dismantled Jewish huts for

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8467-0647

e-mail: alex.bezarov@gmail.com.

their own needs, and the grain harvest left on the lands leased by the Jews, was seized to meet the needs of the civilian population and the Russian army according to the order of the district administrations. The Jewish population kept its disloyalty to the Russian authorities. By F. F. Trepov's order, in the summer of 1916, the practice of taking Jewish hostages was resumed. Spymania intensified, and both Jews and Ukrainians, Poles and Romanians were its victims. However, the share of Jews in the national list of potential spies was obviously bigger than others. For the Russian command, the Jewish origin of a person suspected of espionage became a key factor in the decision to deport him to the inner provinces of Russia. Throughout the entire occupation period, a policy of systematic requisition of goods and funds from Jewish entrepreneurs was carried out. The latter already had a bitter experience of the Russian occupation of the region, and therefore tried not to conflict with the Russian administration, but to cooperate with it, especially in the field of economic relations. It was difficult for the Chernivtsi Governor to deal with the problem of Jews evicted by the decision of the Russian command. Its resolution usually depended on the personal intervention of V. V. Ligin in the affairs of specific emigrants. In the conditions of the spymania of 1916, the problem of the forced removal of Jews from Bukovyna and the return of previously deported Jews to their homeland was solved only after the February Revolution of 1917. Attempts by the Chernivtsi Governor to restore education in local schools proved unsuccessful due to his ideological bias towards the German and Hebrew languages of instruction. The problem of opening Jewish educational institutions in Bukovyna was not considered at all. The author agrees with the remarks of some modern Ukrainian researchers regarding the fact that compared to the previous years of the Russian occupation of Galicia and Bukovyna, the occupation regime of the Governor General F. F. Trepov turned out to be relatively liberal, and the February Revolution of 1917 in Russia only strengthened such tendencies. At the beginning of 1917, thanks to the efforts of all-Russian public organizations, it was possible to organize help for the needy Jews of Galicia and Bukovyna. In the spring of 1917, the newly created regional commissariat headed by D. I. Doroshenko contributed to the release of the Jews of Bukovyna from civil captivity in Russia. However, the newly appointed Chernivtsi Governor O. G. Lototsky also resorted to the practice of requisitioning property from the local, in particular, Jewish population. Administrative responsibility for non-compliance with the decree of the Military Governor-General dated October 23, 1916, in particular, for the "dry law" violation, the ban on purchasing ammunition from the military, the rules of retail trade, etc., was strengthened. However, the crisis in the provision of food to the local population and almost empty budget of the administration forced the Russian authorities to stop the practice of requisitioning. This step revived Jewish trade. Although the majority of the Jewish population of Bukovyna suffered from financial hardship and was oppressed by local officials, in general, according to the author, radical changes in the policy of the occupation administration towards the Jews of Bukovyna did not occur even during the time of the Provisional Government. Mutual mistrust persisted until the collapse of the activities of the Russian occupation authorities in Bukovyna in August 1917.

Key words: Jews, Bukovyna, Chernivtsi province, First World War, V. V. Ligin, F. F. Trepov, D. I. Doroshenko.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що Перша світова війна змінила не тільки характер політичної історії європейських народів ХХ ст., була фінальним акордом в історії колись могутніх імперій, але й роками суворих випробувань долі східноєвропейського єврейства, численні представники якого опинилися у ролі заручників політики Романових на окупованих Російською імперією територіях Австро-Угорщини. Оскільки автор цього дослідження у своїх попередніх публікаціях висвітлив становище єврейського населення Буковини у перші періоди її російської окупації (1914–1915 рр.)¹, то закономірним, на наш погляд, буде аналіз третього й останнього періоду (1916–1917 рр.), який виявився найбільш тривалим і насиченим політичними та соціальними подіями, відображав революційні процеси 1917 р. у Росії, особливості політики Тимчасового уряду стосовно єврейського населення.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми політики російської окупаційної влади стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр., на жаль, не стали окремим предметом у дослідженнях сучасних істориків. Винятком можуть бути статті українських дослідників (С. В. Орлик², С. В. Адамович³ і В. М. Ковбаса⁴), в яких частково висвітлено зазначену нами тему. Так, С. В. Орлик слушно зауважила, що актуальною проблемою для російської окупаційної адміністрації Галичини та Буковини у 1916–1917 рр. було питання єврейської торгівлі, адже, за словами авторки, «здатність єврейського населення до вмілого ведення торгівлі була беззаперечною, але обмеження у пересуванні з метою торгівлі сповільнювало підприємницьку

активність у регіоні й негативно впливало на надходження до місцевих бюджетів»⁵. На думку С. В. Адамовича, російська влада в західноукраїнських землях у 1914–1917 рр. реалізовувала традиційну антисемітську політику. Проте висновок автора з приводу того, що нібито російська адміністрація звинуватила єврейство у прагненні дестабілізувати військово-політичну й соціально-економічну ситуацію у регіоні, а також намагалася через репресії й привласнення майна євреїв покращити становище армійських частин, з нашої точки зору, є дискусійним і не зовсім обґрунтованим⁶. Також складно погодитися із надто абстрактним твердженням дослідника про те, що, мовляв, «наратив про хтивого, підступного юдея склався саме в Російській імперії і вже звідти мігрував Європою»⁷. Натомість В. М. Ковбаса справедливо зазначив, що встановлений у другій половині 1916 р. режим Військового генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, був більш розсудливим і поміркованим за попередній режим зразка 1914–1915 рр., оскільки в його основу покладено пункти про першочергове лобювання інтересів і задоволення потреб діючої армії та уникання будь-яких дій, що могли би розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення⁸. Щоправда, самому автору, як нам видається, не вдалося уникнути суперечностей у висновках, коли він, зокрема, наголосив на антисемітському характері діяльності російської окупаційної адміністрації, політика якої, на його погляд, була спрямована проти місцевого єврейства та німців-протестантів⁹.

Виклад основного матеріалу. Варто нагадати, що після успішного «Брусиловського прориву» навесні 1916 р. частина Галичини та майже вся Буковина знову опинилися окупованими російськими військами. Новостворену Чернівецьку губернію, яка належала до складу Військового генерал-губернаторства Галичини та Буковини, 15 липня 1916 р. очолив колишній Келецький губернатор В. В. Лігін¹⁰. Заступником Чернівецького губернатора став граф С. К. Ламздорф-Галаган. Обов'язки «Військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни» виконував генерал-ад'ютант Ф. Ф. Трепов, якого 17 жовтня 1916 р. Урядовий сенат затвердив на цій посаді¹¹. Крім власне дев'яти буковинських повітів Чернівців, Кіцманя, Вижиці, Сторожинця, Серета, Сучави, Радівців, Гура-Гуморулуй та Кимполунга, до Чернівецької губернії приєднали іще чотири галицьких (Снятин, Косів, Коломия і Городенка). Водночас було створено Тернопільську губернію.

Після того як 17 лютого 1915 р. російські війська залишили Буковину, а канцелярію Чернівецького губернатора евакуйовано до Києва (формально її повноваження були припинені 21 серпня 1915 р.), єврейське населення повертатися на звільнені австрійськими військами землі, натомість, не поспішало. Надто свіжими та неприємними були враження євреїв про їх масову депортацію до внутрішніх губерній Росії. Репресії колишнього Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова стосовно відомих місцевих громадських діячів, у тому числі єврейських, не тільки збурили національне питання у загалом толерантному міжетнічному просторі Буковини, але й викликали певне незадоволення у вищих ешелонах російської влади. На шпальтах впливових столичних видань у липні 1916 р. пролунали критичні зауваження на адресу колишньої адміністрації Військового генерал-губернаторства Галичини, яке у 1914–1915 рр. припустилося суттєвих помилок у своїй національній політиці. «Принциповою помилкою галицької адміністрації, – зазначали, наприклад, «Русские ведомости», – було визнання того, що російська влада одразу, до завершення війни, повинна здійснювати в окупованому краї, крім військових завдань, якісь іще, внутрішньополітичні завдання... Урок минулого не повинен пропасти дарма. Помилки минулого не повинні повторюватися»¹².

Утім, проблема російської влади на окупованих землях Австро-Угорщини не була такою однозначною, як тоді здавалося. Крім нелояльного ставлення місцевого населення, особливо єврейського, на думку С. Д. Євреїнова, заважало стійке непорозуміння між російськими чиновниками та офіцерами із дислокованих на Буковині армійських частин, які втручалися у справи цивільної адміністрації й у такий спосіб дискредитували політику останньої в очах місцевого населення¹³.

Нова російська окупаційна адміністрація на Буковині, мабуть, врахувала вищезазначену критику та намагалася викликати симпатії у місцевого, зокрема єврейського населення. Так, 28 вересня 1916 р. за клопотанням штабу IX російської армії на Буковину з Тернополя повернулося близько сотні єврейських виселенців¹⁴. Однак подолати загальну недовіру до своєї політики з боку місцевих євреїв, кількість яких внаслідок примусового виселення до Росії, а також вимушеної міграції до Австрії на початку війни скоротилася вдвічі (за нашими оцінками, єврейське населення Буковини у 1916 р. не перевищувало 50–60 тис. осіб), російській окупаційній владі було непросто. Ситуацію ускладнювало те, що недовіра була взаємною.

Упередженість стосовно усіх євреїв на тлі шпигуноманії, що охопила російське командування, особливо навесні 1915 р., зберігалася й у наступних роках. На Буковині єврейське населення апріорі підозрювали у нелояльності до російської влади, що посилювало відчуття безкарності за переслідування євреїв. Так, наприклад, мешканка с. Димка Є. Куташова 8 лютого 1917 р. повідомила російське командування про те, що серед шпигунів Серетського повіту нібито було декілька євреїв, яких сумлінна інформаторка шпигунами не вважала, але була переконана в їхній недоброзичливості до Росії¹⁵. Навіть анонімних свідчень було достатньо, щоби запідозрених євреїв визнали врешті-решт «небажаним у прифронтовій смузі елементом».

З іншого боку, підозри російського командування, на наш погляд, не завжди були необґрунтованими. Наприклад, за повідомленням контррозвідки штабу VIII армії, у Мармарош-Сегеті у березні 1917 р. була виявлена мережа місцевих агентів, яких австрійське командування планувало задіяти за лінією фронту. Водночас у Сучаві російськими контррозвідниками заарештовані місцеві євреї, яких також підозрювали у шпигунстві на користь австрійського командування. Звісно, що на окупованих землях Австро-Угорщини російська влада взагалі не довіряла місцевому населенню, але євреїв вона пильнувала найбільше.

Навіть наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача М. В. Алексєєва від 12–13 липня 1916 р. про запобігання мародерству на окупованих російською армією територіях не зупинив пограбування євреїв російськими солдатами у деяких містечках Буковини¹⁶. Щоправда, чимало єврейських господарств, особливо у Коломийському та Снятинському повітах, виявилися покинутими, адже більшість їх власників у 1916 р. втекли до Австрії. Місцеві селяни та російські козаки розбирали єврейські хати на дошки для власних потреб, а залишений на орендованих євреями землях врожай зернових, за наказом повітових адміністрацій, вилучено для задоволення потреб цивільного населення та російської армії¹⁷.

Водночас російська окупаційна адміністрація відновила ганебну практику взяття єврейських заручників. Зокрема, за наказом Чернівецького губернатора від 15 серпня 1916 р. начальникам повітів дозволялося брати у заручники найбільш поважних і заможних представників місцевого єврейського населення, яке, за словами губернатора, «не вирізняється високим рівнем моральних якостей і здатне на зраду»¹⁸. Очевидно, що у своєму наказі В. В. Лігін посилався на думку Ф. Ф. Трепова, котрий вважав, що місцеві євреї допомагали в організації втечі полонених австрійських офіцерів та разом із колишніми австрійськими жандармами, які погодилися служити російській адміністрації, «були таємними агентами австрійського та угорського урядів»¹⁹.

Загалом, зазначав Військовий генерал-губернатор, місцеве, зокрема єврейське населення було ворожим щодо російської влади. Ф. Ф. Трепов, мабуть, мав рацію, адже командувач IX російської армії наприкінці 1916 р. депортував з прифронтової зони декілька десятків цивільних осіб, запідозрених у шпигунстві, серед яких було чимало євреїв. Очевидно, що для російського командування єврейське походження запідозреної у шпигунстві особи ставало ключовим чинником в ухваленні рішення про її депортацію до внутрішніх губерній Росії. Наприклад, Й. Ф. Вайксельблата виселили по етапу до Росії за те, що він свого часу нібито повідомив австрійцям про колабораціонізм місцевих священників та адвокатів упродовж першої окупації російськими військами Буковини. Зазначених у доносі Й. Ф. Вайксельблата осіб, австрійці, після того як повернулися до Чернівців, заарештували²⁰. Б. М. Вайса росіяни засудили лише за те, що він переховувався у Гусятинському повіті Тернопільської губернії як австрійський військовополонений та збирав інформацію про пересування російських військ для австрійського командування. Однак суд не виявив у його діях складу злочину та виправдав. Проте 15 листопада 1916 р. російське командування, всупереч судовому рішення, депортувало Б. М. Вайса до Якутської області як австрійського шпигуна, як зазначалося у наказі, «до завершення війни»²¹. Мешканця Гура-Гуморолуйського повіту Х. С. Гендлера запідозрили у шпигунстві та виселили по етапу до Іркутської губернії тільки тому, що він свого часу потоваришував із австрійським жандармським вахмістром і завдяки йому уникнув мобілізації до австрійського війська. Проте росіяни своєчасно «викрили підступність» задумів австрійців, які, мовляв, залишили Х. С. Гендлера на Буковині як свого агента²².

Звісно, що від шпигуноманії російського командування потерпали не тільки євреї, але й українці, поляки та румуни. Однак частка євреїв у національному переліку потенційних шпигунів була вочевидь більшою за інших. Траплялися випадки, коли у справу про шпигунів-євреїв втручалася цивільна адміністрація Буковини з метою запобігти їх незаконному виселенню. Так, дружина заарештованого Х. С. Гендлера 16 грудня 1916 р. надіслала В. В. Лігіну клопотання про звільнення її чоловіка з-під варти за станом здоров'я, а також про те, що Х. С. Гендлера звинуватили за хибним наклепом.

Єврейська дівчина на ім'я Ф. Аншель із Сучави, яка була нареченою М. Гросмана, котрого також заарештували за наклепом, 20 грудня 1916 р. звернулася до міністра внутрішніх справ Росії з листом, в якому повідомляла про факти цинічного шантажу з боку місцевої адміністрації Сучави, представники якої вдавалися до відвертого здирництва з єврейських купців, які були змушені придбавати у магістраті патенти на торгівлю. Очевидно, зазначала Ф. Аншель, що її наречений відмовився давати хабар, а отже, син бургомістра Сучави Т. Вронка повідомив російському командуванню про те, що М. Гросман, мовляв, був австрійським шпигуном²³. Проте, як виявилось, запобігти депортації незаконно заарештованих євреїв Чернівецький губернатор у законний спосіб не зміг. Однак був інший варіант уникнення депортації завдяки фіктивним лікарням, які виписувалися нещасним євреям за безпосереднього сприяння В. В. Лігіна. Зокрема, за особистим клопотанням останнього, лікарі «визнали» М. Гросмана психічно хворим та відправили на «лікування» до Крайової психіатричної лікарні²⁴. Лише у такий спосіб він зрештою зміг залишитися вдома.

Незабаром «метод Лігіна» став популярним і, мабуть, єдиним способом уникнути небезпечної подорожі до Росії, яким скористалися не тільки євреї. Ми не виключаємо того, що В. В. Лігін та його оточення мали особисту зацікавленість у запровадженні такої незвичної практики «порятунку євреїв», однак, насправді, у сприянні хабарництва серед російських чиновників краю звинувачували знову ж таки самих євреїв. Так, в анонімному листі від 18 грудня 1916 р. на адресу канцелярії Чернівецького губернатора автор обурювався з приводу того, що місцева лікарня переповнена «зрадниками», тоді як у в'язниці «безжально страждають християни». Автору було соромно за росіян, підкуплених євреями, яким, на його думку, за росіян стало ліпше жити, ніж за австрійців. Автор листа прямо натякав на хабарництво директора міської в'язниці, який влаштував ув'язнених євреїв до лікарні²⁵. Мабуть, що не всіх євреїв звільняли від депортації за станом здоров'я, а тому, вочевидь, чимало із них переховувалися. Наприклад, за рапортом начальника Чернівецької в'язниці від 17 травня 1917 р., засуджені до виселення до Якутської області Д. Мерляуб та А. Штернліб виписалися з Крайового шпиталю для виїзду по етапу до Харківської губернії²⁶, але чи виїхали вони насправді, нам не відомо.

На початку липня 1916 р. Чернівецький магістрат зобов'язав усіх власників магазинів торгувати у звичному режимі з метою можливої реквізиції товарів на потреби російської армії. Проте, як виявилось, чимало крамниць у багатьох містах Буковини залишалися зачиненими, адже їх власниками були євреї, які втекли до Австрії. Тоді російське командування дозволило самотужки вилучати товари, що призводило зазвичай до відвертого пограбування місцевих єврейських крамниць. Наприклад, у Кимполунзі реквізиція товарів, які належали О. Ликварніку і М. Драху, тривала майже тиждень. За особистим дорученням бургомістра Кимполунга І. Ангела, у жовтні 1916 р. з єврейських крамниць було конфісковано та продано майже увесь асортимент товарів (від шпильок до кави і перцю) на суму у 521 карбованець²⁷. 9 січня 1917 р. у маєтку Б. Ш. Відлера (м. Серет) учинено обшук, унаслідок якого виявили та вилучили прихований склад різноманітних товарів, серед яких були хутра, шкіри, килими, фарба тощо²⁸.

За постановою Ф. Ф. Трепова від 23 жовтня 1916 р., у Чернівецькій губернії заборонялася торгівля алкоголем у роздріб, зберігання й використання усіх видів зброї для цивільного населення; передбачалися примусові реквізиції промислових і продуктових товарів; встановлювався жорсткий обмінний курс карбованця тощо. Крім цих заходів, постанова Ф. Ф. Трепова передбачала запровадження військової цензури у видавничій діяльності, театрі та кіно. Остання заборона стосувалася закордонних видань або видань неросійськими мовами (або / чи мовами, як зазначалося у наказі, «що визнавалися ворожими російському урядові та російському народові»²⁹), а також театральних п'єс, які не схвалені драматичною цензурою, публічних лекцій, концертів, кінофільмів тощо. Поширення неправдивої інформації про російську армію або інші антиурядові виступи переслідувалися за законом (наприклад, за шпигунство або за переховування дезертирів передбачалася смертна кара)³⁰.

Обов'язковою постановою генерал-губернатора від 22 грудня 1916 р. на території Галичини та Буковини заборонялося зберігати та приховувати товари і продукти на складах, у магазинах та інших торгово-промислових закладах, а також у квартирах, льохах та підвалах у розмірах, які перевищували потреби особистого споживання. Власниками надлишкових та прихованих товарів і продуктів давалися 14 днів для добровільного надання відповідної інформації місцевій владі, інакше товари підлягали конфіскації, а їхні власники – в адміністративному порядку арешту та штрафу. 1 лютого 1917 р. Ф. Ф. Трепов наказав регламентувати години роботи крамниць, кав'ярень та ресторанів на території генерал-губернаторства³¹.

На початку 1917 р. у Чернівецькому магістраті створено особливий відділ з реквізиції на чолі з Ю. І. Шатковським, котрий, як винагороду від магістрату, отримував 3 % від загальної суми з продажу конфіскованих товарів і майна. Відділ з реквізиції перетворився на репресивний орган для місцевих підприємців. Так, 28 лютого 1917 р. Ю. І. Шатковський із співробітниками свого відділу та жандармами увірвався надвечір до чернівецької крамниці галантерейних виробів «Леон Шенбаум» і вилучив касу (15 тис. крб та 12 тис. крон) і документацію. Незважаючи на протести рідного брата власника крамниці Йосифа Шенбаума (Леона Шенбаума свого часу мобілізували до австрійського війська), крамницю закрили, а незабаром її пограбували на 100 тис. карбованців. Зловмисників, щоправда, заарештували, але спроби Й. Шенбаума повернути собі пограбоване майно виявилися марними. Усі його клопотання на адресу Ф. Ф. Трепова та В. В. Лігіна залишилися незадоволеними³².

Іноді торгівля взагалі припинялася на невизначений термін тільки через те, що власники єврейських крамниць, на думку російських чиновників, не мали відповідних документів. Очевидно, що особиста зацікавленість місцевих чиновників у заплутаних справах єврейських підприємців брала гору над загальними інтересами окупаційної влади. Так, бюрократична тяганина з приводу того, чи мав якийсь К. Ерліх формальні підстави торгувати в аптеці Д. Штокгейма, котрий втік до Австрії, майже на пів року залишила у Сторожинці без необхідних ліків місцевий шпиталь³³.

З іншого боку, підприємливі євреї, які вже мали гіркий досвід російської окупації краю, намагалися не конфліктувати з російською адміністрацією, зайвий раз не нагадувати її представникам про «славетні австрійські часи», але співпрацювати, особливо у сфері економічних відносин.

Пожвавлення єврейської торгівлі спостерігалось у Вижниці, куди поверталися не лише місцеві євреї, але й приїздили російські, зокрема з Бессарабської та Подільської губерній, які торгували милом, сірниками та тютюном. У Чернівцях євреї монополізували торгівлю чаєм, який продавався на Рудольф плац у центрі міста³⁴. Єврейські підприємці з Чернівців, як впливало з тогочасних звітів окупаційної адміністрації міста, налагодили мережу роздрібної торгівлі махоркою, тютюном і шоколадом. Наприклад, за повідомленням голови районної Евакуаційної комісії Південно-Західного фронту від 19 липня 1916 р., у Чернівцях виникла дивна ситуація, коли абсолютно усі крамниці були зачинені, але цигарки можна було придбати у будь-якій кількості у місцевих євреїв, які вилучали потрібний товар із нібито порожніх крамниць³⁵. У червні 1917 р. єврейський підприємець І. Тагер запропонував Чернівецькому магістрату взаємовигідні, на його думку, умови продажу значної партії шоколаду, яка залишилася від «австрійських часів» у Крайовому госпіталі. Щоправда, І. Тагеру не вдалося домовитися з представниками Всеросійського земського союзу (Земсоюзу), до якого належав госпіталь, і пропозиція була відхилена директором лікарні В. Філіпповичем, котрий, мабуть, безпідставно запідозрив у діях спритного підприємця ознаки шахрайства³⁶.

Очевидно, що природна кмітливість допомагала єврейському населенню принаймні виживати за надзвичайних умов війни. Незабаром австрійці, які знову повернулися на Буковину у серпні 1917 р., були неприємно здивовані тим фактом, що за час російської окупації краю місцеві євреї швидко адаптувалися до політики окупаційної адміністрації. За словами відомого австрійського жандармського генерала Е. Фішера, «незможні єврейські торговці сприйняли повернення наших як матеріальну втрату й воліли б надалі бути під російською окупацією»³⁷.

Мабуть, Е. Фішер дещо перебільшив адаптивні можливості єврейських підприємців до економічних умов російської окупації, яким систематично загрожували реквізиції з боку військової адміністрації краю. Так, євреїв, які у жовтні 1916 р. купували у селян південних повітів Буковини велику рогату худобу гуртом, звинуватили у спекуляції, а конфісковане поголів'я передали на потреби армії³⁸. Проблема полягала у тому, що восени 1916 р. Буковину вразили ранні заморозки, які призвели до втрати значної частини врожаю та дефіциту фуражу. На зиму селяни почали масово продувати худобу, яку не було чим годувати, внаслідок чого ціни різко знизилися, що власне і викликало спекулятивний ажіотаж у єврейських купців і відповідне роздратування у російських чиновників.

Однак Ф. Ф. Трепов, котрий не вперше зазначав про спекуляцію єврейських підприємців, іще влітку 1916 р. звернув увагу представників Земсоюзу на те, що у Хотинському повіті Бессарабської губернії євреї гуртом купували волову шкіру, яка призначалася для Земсоюзу (через який здійснювалося централізоване постачання до російської армії), з метою їх наступного перепродажу. Як зауважував генерал-губернатор, незаконна торгівля шкірою поширена по усьому фронту, з якої євреї мали значний зиск³⁹. Водночас Чернівецькому губернатору жалілися на «жидків-спекулянтів», які вешталися у Радівцях базаром і «виманювали у мешканців карбованці за дві крони, і таким чином підривали довіру місцевого населення до російських грошей...»⁴⁰.

Загалом на окупованих землях Австро-Угорщини різко збільшився дефіцит продуктів харчування, що закономірно відбилося на значному зростанні цін, приховуванні товарів і здійсненні різного роду спекуляцій. Російській окупаційній владі, як справедливо зауважила С. В. Орлик, подібні тенденції були не вигідні, оскільки вони мали безпосереднє відображення на інтендантський закупівлі і реквізиції продуктів харчування, які здійснювалися в інтересах російської армії. Російська окупаційна адміністрація, на тлі явного дефіциту продуктів харчування, вживала низку адміністративних заходів для штучного утримання зростання цін на товари першої необхідності⁴¹.

Посилювалася адміністративна відповідальність за нелегальний перетин кордонів між двома губерніями. Особливо потерпали від застосування обмеження на пересування між повітами сусідніх губерній єврейські крамарі, які ставали об'єктом систематичного визиску з боку місцевої влади⁴². Так, у Заболотіві 18 листопада 1916 р. місцевими поліцейськими була затримана група єврейських торговців з галицького містечка Мельниця, які прямували у Коломию на базар⁴³. Незважаючи на те, що вони мали відповідні посвідки на перетин кордону Чернівецької губернії, їх заарештували та відправили у Чернівці. Щоправда, Чернівецький поліцмейстер усіх затриманих євреїв незабаром звільнив з-під варті, але конфісковані у них гроші і товар вдалося повернути лише за рішенням Чернівецького губернатора⁴⁴.

Водночас російська влада спробувала відновити навчання у школах. Чернівецький губернатор 22 жовтня 1916 р. повідомив начальникам усіх повітів Буковини (крім Кимполунзького, Гура-Гуморзького та Радівецького) про те, що навчання відбуватиметься за місцевими програмами, місцевими вчителями та місцевими мовами, крім німецької та єврейської⁴⁵. Однак незабаром виявилось, що особливого бажання у місцевих педагогів працювати у російських школах не було. Відсутність матеріального і методичного забезпечення навчального процесу лише посилювало такі настрої. Проте В. В. Лігін переймався саме ідеологічною складовою майбутнього шкільництва на Буковині і наголошував у своєму конфіденційному розпорядженні від 24 листопада 1916 р. на «запровадженні особливого нагляду за тим, аби не було таємного навчання й викладання німецькою та єврейською, єврейських хедерів і талмуд-тор»⁴⁶. Чернівецький губернатор закликав своїх підлеглих сприяти навчанню дітей у дозволених російською адміністрацією школах та унеможливити протидію процесам навчання з боку колишніх австрійських чиновників, які відтепер мали б служити російському урядові. Особливо В. В. Лігіна здивував той факт, що за часів австрійського панування на Буковині євреям дозволялося бути вчителями та вихователями у християнських дітей. На його думку, за російської влади така практика була неприпустимою⁴⁷.

Загалом політика російської адміністрації у сфері розвитку народної освіти на Буковині була невдалою. Крім кількох повітових шкіл, народної школи у приміщенні Чернівецького університету та богословських курсів у резиденції буковинських митрополитів, відновити навчальний процес навіть на початку 1917 р. не вдалося. Звісно, що про єврейські навчальні заклади взагалі не йшлося. Проте у Галичині виникла цікава ситуація, коли у Бучачі, Чорткові, Скалаті, Тлустому, Микулинцях і Гримайлові новостворені за кошти Земсоюзу та Союзу міст школи, на думку сучасних дослідників, переважно обслуговували єврейське населення зазначених містечок⁴⁸. Незабаром, 10 листопада 1916 р., адміністрація Тернопільської губернії взагалі заборонила російським громадським організаціям відкривати на окупованих територіях навчальні заклади, адже, з точки зору Тернопільського губернатора, цим процесом мали б опікуватися місцеві повітові адміністрації⁴⁹.

Засмучений своєю невдачею В. В. Лігін, натомість, звинуватив «війтів, бургомістрів та інших впливових осіб», які, на його думку, «заважали у справі відкриття російських шкіл, перешкоджали діяльності російського уряду, але водночас посилювали на відсутність відповідних засобів і коштів»⁵⁰. На наш погляд, однією з причин невдалої політики у галузі народної освіти Буковини була суперечлива позиція Чернівецького губернатора, який, з одного боку, намагався розв'язати гострі соціальні проблеми окупованої Буковини, але з другого, зовсім не розумів (або не хотів розуміти) особливостей її багатонаціонального складу, коли, наприклад, визнав німецьку та єврейську мови небажаними у навчальному процесі.

Тим часом у Росії спалахнула Лютнева революція, яка виправдала сторічне сподівання російських євреїв з приводу їх емансипації. Так, уже 20 березня 1917 р. новоствореним Тимчасовим урядом були скасовані усі закони Російської імперії, які визначали дискримінаційну політику самодержавства стосовно єврейського населення. Остаточо ліквідовано смугу постійної осілості євреїв як ганебний інститут єврейського безправ'я і релігійних забобонів у колишній імперії Романових. Внаслідок революції євреї отримали право обіймати посади в армії, у цивільній адміністрації, судових органах і навіть створювати національні військові формування⁵¹.

Революційні події та повалення монархії у Росії знайшли своє відображення й у політиці російської окупаційної адміністрації на Буковині. Насамперед ці зміни стосувалися депортованих у 1914–1916 рр. з Буковини євреїв, а також тих буковинських євреїв, які були засуджені до виселення на початку 1917 року.

Утім, ситуація із виселенцями залишалася вкрай складною. Так, 8 березня 1917 р. Чернігівський губернатор повідомляв у своєму листі на адресу начальника канцелярії Військового генерал-губернатора Галичини та Буковини про те, що на станцію Конотоп прибули по етапу 202 депортовані особи з окупованих областей Австро-Угорщини, які, за словами губернатора, були «голодними, хворими, змерзлими та обірваними», нікому не потрібними людьми⁵². Незабаром з'ясувалося, що російське командування заборонило депортацію військовозобов'язаних осіб, крім тих, кого виселяли під нагляд поліції. Суперечливі рішення військової та цивільної адміністрацій у революційній Росії сприяли поширенню хаосу на місцях.

Навесні 1917 р. до органів російської окупаційної адміністрації у Чернівцях надходили десятки клопотань та звернень від місцевих євреїв з проханням повернути виселених свого часу до російських губерній членів їхніх родин. Наприклад, 15 березня 1917 р. мешканка Чернівців С. І. Рітер повідомляла Чернівецькому губернатору (Начальнику Чернівецької губернії) про безпідставний арешт і депортацію її чоловіка (Менделя Рітера) 30 березня 1915 р. та просила дозволу на його повернення з Пермі⁵³. Водночас син М. Рітера Нафталі, котрий був австрійським військовополоненим у Росії, звернувся до міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду з аналогічним проханням про визволення свого батька з російського «цивільного полону»⁵⁴. У Казанській губернії опинилися майже усі чоловіки з родини Лібера зі Снятина. Як повідомляв З. Л. Лібер, усіх євреїв Снятина у 1915 р. виселили спочатку до Чорткова і Гусятина, а звідти доправили у Нижній Новгород і згодом до Казані⁵⁵. Мешканця Чернівців Л. І. Пессінга заарештували у листопаді 1914 р. поблизу Коломиї та виселили до Сибіру. Згодом він опинився аж в Області Війська Донського⁵⁶. Г. Х. Цукер, якого заарештували 9 листопада 1916 р. у Кіцмані, звернувся 26 квітня 1917 р. до міністра внутрішніх справ Росії князя Г. Є. Львова з проханням про своє звільнення з цивільного полону в Іркутську⁵⁷.

Проблема депортованих з Галичини та Буковини осіб обговорювалася на засіданні комісії Земського союзу у Києві (вірогідно, у першій половині квітня 1917 р.) за участі уповноваженого Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті Д. І. Дорошенка, українських та єврейських громадських діячів. Представник Київського комітету з надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало внаслідок війни, зокрема, зауважив, що повертатися виселенцям майже нікуди, адже їхні помешкання зруйновані, а ті, що вціліли, потребували капітального ремонту. Загалом на допомогу очікували 25 тис. виселенців, 10 тис. з яких були євреями. Створена на квітневій нараді у Києві Особлива комісія з питань повернення примусово виселених до Росії осіб підготувала відповідний проект заходів щодо координації процесів повернення та облаштування депортованих і звернулася з цього приводу до міністра закордонних справ Тимчасового уряду П. М. Мілюкова⁵⁸.

Зрештою, 27 травня 1917 р. міністерство внутрішніх справ надіслало губернським комісарам інструкцію щодо врегулювання проблеми виселених з прифронтових районів осіб. Відповідно до цієї урядової постанови, «піддані ворожих держав, які самовільно прибули до губернії, мали бути виселені у місця їх постійного проживання»⁵⁹. Усі клопотання про зміну місця проживання або переїзд (повернення), на думку російських тимчасових урядовців, вирішувалися губернськими комісарами або штабом Головнокомандувача армій фронту.

За рішенням центральних урядових органів, на місцях, у тому числі у Чернівцях, створені особливі юридичні комісії Виконавчих суспільних комітетів, які клопотали перед обласними комісарами з приводу повернення усіх незаконно виселених осіб. 30 травня 1917 р. Київський комітет з надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало внаслідок війни, звернувся до цивільної канцелярії Головнокомандувача Південно-Західного фронту з проханням про визволення з російського цивільного полону австрійськوپідданих євреїв з Галичини та Буковини (Я. М. Флешнера, Л. Ш. Циммермана, Г. М. Розенштрайха та Г. Менкеса) й повернення їх на батьківщину. Зазначені особи мали відповідні свідоцтва про їхню лояльність до російської влади⁶⁰.

Майже усі клопотання про повернення депортованих євреїв на Буковину були задоволені у червні 1917 року. Наприклад, тільки до Новоселиці 6 червня 1917 р. повернулися 32 єврейські виселенці⁶¹. За словами єврейського купця з Новоселиці І. Райша, його родину у 1915 р. двічі виселяли, спочатку до Скалата в Галичину, а згодом до Росії, звідки знову повернули до Скалата, де він та його рідні поневірялися від злиднів і безпритульності⁶². Чимало євреїв навесні 1917 р. повернулося з російських губерній до Серета, Садагури, Снятина та інших містечок Буковини.

Однак повернення значної кількості жителів Буковини з російського цивільного полону вкрай загостило і без того складні соціальні проблеми (безробіття, злочинність та голод). Особливо потерпали численні багатодітні єврейські родини, які внаслідок війни опинилися без підтримки працездатних чоловіків і були змушені, у буквальному значенні слова, виживати завдяки випадковим заробіткам жінок і дітей. Так, багатодітна родина Рози Райш з Чернівців жила за кошти, які виторговував на базарі її 11-річний син з продажу сигарет і шоколаду⁶³. Траплялися поодинокі випадки смерті місцевих євреїв від голоду⁶⁴.

Про масове зубожіння єврейського населення Чернівців повідомляли єврейські жінки міста, які 1 грудня 1916 р. звернулися з колективним листом до Чернівецького губернатора. Авторки листа, зокрема, зазначали, що «євреї Чернівців потерпають від злиднів. Особливо це стосується єврейської інтелігенції, представники якої не можуть в умовах війни знайти відповідного заробітку, щоби прогодувати свої сім'ї. Вони також не наважуються публічно просити милостиню»⁶⁵. У висновку жінки клопотали перед губернатором дозволити їм організувати добровільний збір пожертв серед заможних євреїв міста.

Також із клопотанням про організацію матеріальної допомоги нужденним євреям Чернівців 26 січня 1917 р. до магістрату звернувся тимчасовий голова єврейської громади міста Є. Сикофанд. У своєму зверненні він запропонував Чернівецькому губернському правлінню створити Добродійний комітет у складі шести поважних євреїв міста (Є. Сикофанд, Д. Шехнер, М. Фіш, Л. Гершмен, С. Засс та Г. Ример), який би взяв на себе зобов'язання забезпечити усіх чернівецьких євреїв мацою на Пейсах. Є. Сикофанд запланував придбати 350 мішків кошерного борошна та продати його винятково євреям Чернівців, а кошти з проданого борошна спрямувати на матеріальну допомогу бідним євреям. Є. Сикофанд просив дозволу від місцевої влади на проведення такої добродійної акції⁶⁶. В. В. Лігін підтримав клопотання тимчасового голови єврейської громади міста, але зауважив про належний контроль з боку місцевої поліції і суворий контроль за коштами від проданої маці та добродійних пожертв⁶⁷. Однак Ф. Ф. Трепов 2 березня 1917 р. відмовив Є. Сикофанду та зазначив, що «не вважає доцільним створювати окремий комітет, а стосовно маці, то це може зробити рабин разом із міським головою»⁶⁸.

Очевидно, що відмова Військового генерал-губернатора в організації соціальної допомоги єврейському населенню Буковини пов'язувалася не тільки з упередженим ставленням Ф. Ф. Трепова до євреїв, але і з тим, що 15 січня 1917 р. створено Головний комітет з допомоги населенню областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, що постраждало від війни, на чолі з С. Д. Євреїновим, до складу якого входили очільники губернської та повітової адміністрацій Галичини й Буковини⁶⁹. Вже 13 січня 1917 р. за розпорядженням Ф. Ф. Трепова жителі Снятинського повіту безкоштовно отримали 1,8 тис. пудів вугілля для опалення. Київський комітет з надання допомоги євреям, які постраждали від війни, надіслав снятинським євреям грошову допомогу (1 тис. крб) для того, щоби вони могли придбати собі паливо на зиму, адже, як виявилось, Чернівецька губернська адміністрація не врахувала потреби нужденного єврейського населення у вугіллі. Водночас Земсоюз організував безкоштовне харчування у Снятині для 1 261 єврея та 459 неєвреїв⁷⁰.

Під впливом революційних процесів у Петрограді відбулися певні зміни в організації російської окупаційної адміністрації на Буковині. У березні 1917 р. посада Військового генерал-губернатора була скасована. Замість неї запроваджувалося пряме управління окупованими землями Австро-Угорщини завдяки системі обласних та повітових комісарів Тимчасового уряду. Обласним комісаром Галичини та Буковини з правами військового генерал-губернатора призначено 30 квітня 1917 р. Д. І. Дорошенка⁷¹. 23 травня 1917 р. він звільнив В. В. Лігіна з посади Чернівецького губернатора та призначив на його місце губернського комісара О. Г. Лотоцького. Перед новопризначеним Чернівецьким губернським комісаром постали вельми непрості завдання з управління окупованими територіями. Геополітична невизначеність майбутнього Буковини у зв'язку з підписанням російсько-румунського договору 1916 р., соціальна напруженість та економічна скрута вимагали від окупаційної адміністрації Тимчасового уряду на Буковині рішучих і водночас компромісних рішень. Особливо загрозливою у червні 1917 р. була продовольча проблема⁷². Фактично припинилося постачання продуктів харчування на фронт.

Навесні 1917 р. російська влада відновила практику реквізиції товарів у місцевого, зокрема єврейського, населення з метою їх продажу за доступними цінами або безпосереднього задоволення потреб фронту. Наприклад, у березні 1917 р. були конфісковані товари підприємця Д. Гольдеса, котрий втік до Австрії, а кошти від продажу майна з його крамниці у Снятині надійшли до каси начальника Снятинського повіту⁷³. 14 квітня 1917 р. магістрат Сторожинця реалізував через

мережу роздрібної торгівлі конфіскований з місцевих єврейських крамниць Гильдербрантів, Х. Зоммера, Н. Штейна, Г. Піккера та А. Бергмана товар на суму у 7 258 карбованців⁷⁴. У Городенці, за повідомленням повітового начальника від 1 квітня 1917 р., у місцевих єврейських підприємців, які перебували в Австрії, вилучено товарів на суму 4 729 крон і 101 карбованець⁷⁵. За наказом начальника Коломийського відділу залізниці Буковини та Галичини 5 травня 1917 р. у Коломії з крамниці С. Гільзенрода представники повітової адміністрації конфіскували усі вироби з металу⁷⁶.

Не уникнув конфіскації майна заможний єврейський підприємець з Коломії, співвласник місцевої фабрики з виготовлення талесів Й. С. Геллер, котрий 31 січня 1915 р. був заарештований російським командуванням як заручник та висланий до Росії. У своєму листі з Пензи Й. С. Геллер 10 травня 1917 р. нагадав Д. І. Дорошенко про обов'язок російської влади охороняти приватну власність тих, кого вона примусово вислала з батьківщини⁷⁷. Проте, за повідомленням міського голови Коломії від 30 травня 1917 р., майно Й. С. Геллера було пограбовано на суму у 80 тис. крб (очевидно, що сума збитків єврейського підприємця була більшою, адже лише устаткування фабрики, сировина, готова продукція тощо оцінювалися щонайменше у 250 тис. крб)⁷⁸.

Посилювалася адміністративна відповідальність цивільного населення за недотримання постанови Військового генерал-губернатора від 23 жовтня 1916 р., зокрема за порушення «сухого закону», заборони придбавати амуніцію у військових, правил роздрібної торгівлі тощо. Тільки у Чернівцях навесні 1917 р. за різні правопорушення було оштрафовано, за нашими підрахунками, щонайменше 40 місцевих євреїв на майже тисячу карбованців. Так, Х. Ф. Гайн оштрафовано на 5 крб за те, що вона продала пляшку вина клієнту швацької майстерні свого чоловіка. 17-річний візник Б. І. Рубін змушений сплатити штраф у 25 крб за продаж чистого спирту російським солдатам. Популярну серед мешканців міста кав'ярню («чайну») Р. Зільберман, що на вул. Вокзальній, міська влада взагалі закрила на тиждень після того, як власниця продала денатурований спирт військовому з Донського козачого полку. Російський козак поскаржився на Р. Зільберман до військової міліції міста. Крім сплаченого штрафу у 30 крб, шинкарка повернула козаку гроші за неякісний спирт. Р. А. Нусбаум оштрафували на 50 крб за придбання у російських солдатів армійських палаток, з яких бідні єврейські родини шили дітям одягу. Крім зазначених правопорушень, євреїв притягували до відповідальності за придбання викраденого білого хліба з міської хлібопекарні, різноманітної солдатської амуніції (від кальсон до папах), за продаж контрафактного спирту, а також за поширення чуток про «німців, які незабаром звільнять Чернівці від огидної російської влади»⁷⁹.

У скрутному становищі опинилися працівники гуральні у Радівцях. Потужне колись підприємство з виробництва спирту на Буковині на початку квітня 1917 р. було пограбоване, а устаткування реквізовано. Усі 22 працівники гуральні були євреями, у тому числі її власник С. Рудих, який, щоправда, втік на початку війни до Австрії. Уповноважений у справах заводу бургомістр Радівців В. Іліуц намагався повернути вилучені губернською адміністрацією кошти цього підприємства (5 550 крб) та хоча б виплатити працівникам зарплату, проте його клопотання залишилися незадоволеним⁸⁰.

Незважаючи на революційні зміни у державній політиці стосовно єврейського населення Росії, австрійські євреї не квапилися повертатися в окуповану російськими військами Буковину. Тому чимало крамниць і кав'ярень, які належали єврейським власникам, залишалися зачиненими. Однак криза у забезпеченні місцевого населення продуктами харчування та майже порожній бюджет магістратів і повітових адміністрацій змусили російську адміністрацію припинити практику реквізиції та пожвавити торгівлю у краї. Наприклад, губернський комісар у липні 1917 р. задовольнив клопотання єврейської підприємниці Б. Кац із Чернівців з приводу відновлення торгівлі у крамниці її тітки «Карп і Горовиць», яку було закрито 23 лютого 1917 р. за рішенням Ю. І. Шатковського⁸¹. На свавілля останнього поскаржилося подружжя Герш і Маля Хахам, які торгували тканинами і білизною у Чернівцях. 14 травня 1917 р. скаргу Хахамів задовольнили, а конфіскований товар повернули⁸². І. Штурм, котрий торгував меблями у магазині свого зятя Х. Зальцмана у Чернівцях, мобілізованого до австрійського війська, також клопотав про відкриття крамниці і навіть надав магістрату висновок від професора Чернівецького університету М. Шипоша щодо оригінальності австрійських документів на право торгівлі⁸³.

29 квітня 1917 р. у Чернівецькій губернії створені повітові «ліквідаційні комісії» («оціночні комісії»), які розглядали клопотання цивільного населення, що постраждало від наслідків воєнних дій. Комісії, які склалися зі штаб-офіцерів і повітових комісарів, зокрема, мали на меті своєї діяльності «ліквідацію претензій», що висувалися армійському командуванню з боку місцевих

мешканців стосовно матеріальних збитків унаслідок війни, а саме, внаслідок незаконних дій російських військових, які спричинили такі збитки, знищення майна за наказом командування тощо⁸⁴. Повітові оціночні комісії розглянули чимало справ із клопотаннями місцевих євреїв про відшкодування збитків, передусім з приводу зруйнованих російськими солдатами будинків та пограбованих крамниць. Наприклад, комісія задовольнила скаргу єврейського мешканця Косова стосовно реквізиції військовими деревини з його господарства⁸⁵. Значна частина порожніх єврейських будинків згоріла. Проте, як виявилось, не внаслідок воєнних дій, а від необережного поводження з вогнем тих, хто там проживав (передусім це були наймані робітники або солдати)⁸⁶. Чимало вцілілих єврейських будинків солдати у буквальному сенсі розстрожили на дошки, а майно пограбували⁸⁷. Про результати розгляду таких справ постраждалих євреїв нам не відомо.

Однак навіть у умовах політичної невизначеності, соціальної нестабільності та матеріальної скрути єврейське населення окупованої Буковини не втрачало почуття природного оптимізму та підприємливості. Так, 2 червня 1917 р. у «чайній» на вул. Головній у Чернівцях єврейський молодик Я. В. Маргуліс спробував організувати збір добровільних пожертв для допомоги бідній єврейській родині. Проте авантюризм цього задуму полягала у тому, що він видавав себе за таємного співробітника контррозвідки VIII російської армії⁸⁸. Викритий незабаром органами військової міліції «контррозвідник» змусив не на жарт похвилюватися місцевих євреїв. Хоча, з іншого боку, інформатори у російській владі з-поміж євреїв усе ж таки були⁸⁹.

Влітку 1917 р. ситуація в краї різко погіршилася. Російсько-австрійський фронт поступово розвалився. Російські війська, які хаотично відступали з Галичини, вдавалися до погромів і мародерства⁹⁰. У листопаді 1917 р. російська окупаційна адміністрація контролювала лише незначну частину Південної Буковини. Незабаром її залишки було евакуйовано до нового місця розташування Чернівецького губернаторства (м. Константиноград у Полтавській губернії). Останній період російської окупації Буковини у роки Першої світової війни фактично завершився 3 серпня 1917 року.

З метою об'єктивної оцінки політики російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр., на наш погляд, варто звернути увагу на тогочасні свідчення представників відновленої австрійської адміністрації краю, які у листопаді 1917 р., зокрема, зазначали, що місцеві євреї «були дуже задоволені російською владою, незважаючи на свавілля російської поліції чи інших органів влади, яке вони зуміли нейтралізувати хабарами, а багато євреїв, у тому числі з бідних верств населення, заробили великі статки»⁹¹. Звісно, що наведену думку директора Чернівецької поліції, особливо в її останній частині, варто сприймати критично, адже австрійські чиновники були засмучені тим, що «ідея австрійської державності, яка під час російської окупації не приносила жодної користі, стала непотрібною»⁹². Проте австрійці, мабуть, були не далекими від істини, коли зауважували про неоднозначну поведінку місцевих євреїв, які не з власної волі втретє опинилися в окупованій росіянами Буковині.

Висновки. Отже, політика російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 рр. визначалася характером тих соціально-економічних проблем, які намагалися розв'язати очільники губернської та повітової влади. Проте війна вносила свої корективи у такі плани. Для окупаційної адміністрації Чернівецького губернатора В. В. Лігіна головним завданням було забезпечення продуктами харчування фронту і місцевого населення. Політика систематичної реквізиції товарів і коштів у єврейських підприємців провадилася упродовж усього окупаційного періоду. Особиста зацікавленість місцевих чиновників у реалізації політики конфіскації єврейського майна зазвичай переважала над загальними інтересами окупаційної адміністрації. Обмеження у пересуванні єврейських крамарів між повітами Чернівецької і Тернопільської губерній створили додаткові шпарини для визиску євреїв з боку російських чиновників та уповільнили процеси підприємницької діяльності євреїв. Боротьба проти спекуляції та нелегальної торгівлі єврейських підприємців була неефективною, але прибутковою з точки приватних інтересів російських чиновників. Вочевидь така ситуація влаштовувала місцевих євреїв, які навчилися домовлятися із непоступливою адміністрацією повітів або губерній.

Непростою у політиці Чернівецького губернатора була проблема виселених за рішенням російського командування євреїв. Її розв'язання зазвичай залежало від особистого втручання В. В. Лігіна у справи конкретних виселенців. Однак у умовах шпигуноманії та загальної атмосфери взаємної недовіри між євреями та окупаційною адміністрацією у 1916 р. проблему примусового виселення євреїв з Буковини та повернення депортованих до Росії євреїв на батьківщину вдалося розв'язати тільки після Лютневої революції 1917 року.

Спроби Чернівецького губернатора відновити навчання у місцевих школах були невдалими через його ідеологічну упередженість стосовно німецької та єврейської мов викладання. Питання відкриття єврейських навчальних закладів на Буковині В. В. Лігіним взагалі не розглядалося. Єврейське населення не викликало у нього особливих симпатій.

З іншого боку, можна погодитися із зауваженнями деяких сучасних дослідників (В. Б. Любченко, В. М. Ковбаса) з приводу того, що порівняно з попередніми роками російської окупації Галичини та Буковини, окупаційний режим генерал-губернаторства Ф. Ф. Трепова виявився відносно ліберальним, а Лютнева революція 1917 р. у Росії лише посилила такі тенденції. Справді, на початку 1917 р. завдяки зусиллям усеросійських громадських організацій вдалося організувати допомогу нужденним євреям Галичини та Буковини, а новостворений навесні 1917 р. Обласний комісаріат на чолі з Д. І. Дорошенком і О. Г. Лотоцьким сприяв поверненню євреїв Буковини з цивільного полону у Росії. Очевидно, що після революційних подій у Росії євреї вже не були гнаним народом, хоча й потерпали від війни так само, як інші національності на окупованих землях Австро-Угорщини. Щоправда, радикальних змін у політиці окупаційної адміністрації стосовно євреїв Буковини не сталося навіть за часів Тимчасового уряду. Взаємна недовіра та систематичні визискування єврейських підприємців відбувалися й навесні 1917 року. Хоча влітку того ж року єврейське населення Буковини відчуло деякі поступки у соціально-економічному житті, пожвавлення торгівлі. Утім, це були вже прояви агонії російського окупаційного режиму на Буковині, ніж його цілеспрямованої політики.

¹ А. Т. Безаров, *Политика Российской оккупационной администрации в отношении еврейского населения Буковины во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.)* [Policy of the Russian occupation administration towards the Jewish population of Bukovina during the First World War (1914–1917)], in «Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели», вып. VI, Ставрополь, СКФУ, 2018, с. 46–60; О. Безаров, *Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні* [The policy of Chernivtsi governor S. D. Yevreinov in the Jewish question], in «Історична панорама. Науковий збірник ЧНУ: Спеціальність «Історія», Чернівці, Чернівецький національний університет, 2018, вип. 26–27, с. 66–85.

² С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни* [The price policy of the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovina during the First World War], in «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка», 2018, вип. 1, ч. 1, с. 48–58.

³ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)* [Anti-Semitism in the activities of the Russian occupation authorities in Eastern Galicia (1914–1917)], in «Українознавчі студії», 2012–2013, № 13–14, с. 146–153.

⁴ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)* [Religious policy of the Russian occupation authorities in Galicia and Bukovina (1914–1917)], in «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки», 2021, т. 32 (71), № 3, с. 65–72.

⁵ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 56.

⁶ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)*, с. 151.

⁷ С. В. Адамович, *Антисемітизм у діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині (1914–1917 рр.)*, с. 147.

⁸ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)*, с. 69.

⁹ В. М. Ковбаса, *Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)*, с. 71.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО) [State Archive of Chernivtsi Region (DACHO)], ф. 27 Чернівецький губернський комісар, оп. 1, *спр. 295 Личное дело Черновицкого губернатора Лигина Валериана Валериановича*, арк. 16.

¹¹ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області* [The history of the development of authorities in the territory of Chernivtsi region], Чернівці, Букрек, 2014, с. 283.

¹² Москва, 5 июля [Moscow, July 5], in «Русские ведомости», 1916, 5 июля (№ 154), с. 2.

¹³ ДАЧО, ф. 283 Канцелярія Чернівецького губернатора, оп. 1, *спр. 397 Переписка с военным генерал-губернатором Галиции по административным вопросам*, арк. 68.

¹⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4 Циркуляры Черновицкого губернатора, присланные начальниками уездов Черновицкой губернии к сведению и руководству*, арк. 79.

¹⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 9 Переписка о высылке в Россию лиц, заподозренных в причастности к шпионажу*, арк. 26.

¹⁶ А. Т. Безаров, *Политика Российской оккупационной администрации в отношении еврейского населения Буковины во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.)*, с. 58.

¹⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 371 Циркуляры, рапорты уездных начальников, переписка и другие материалы об установлении контроля над именными владельцев, бежавших вглубь Австрии*, арк. 24, 123, 127, 163.

¹⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 4.

¹⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 11.

²⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11 Акты, телеграммы, рапорты и переписка о высылке административным порядком их районов военных зон австрийских поданных*, арк. 4.

²¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 5–6.

²² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 9–10.

²³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 90.

²⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 227.

²⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 238.

²⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 11*, арк. 248.

²⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29 Переписка с начальниками уездов о бросовых магазинах и о предоставлении сведений о наличии товаров и их продажи*, арк. 22.

²⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 370 Рапорты уездных начальников, акты, переписка и другие материалы об установлении контроля над именными владельцев, бежавших вглубь Австрии*, арк. 70.

²⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 149.

³⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 151–153.

³¹ В. Б. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщины, занятых по праву войны (1916–1917 гг.)* [Governor General of the Austro-Hungarian Regions Occupied by Law of War (1916–1917)], in «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», 2011, вип. 19, с. 353–354.

³² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 221, 228.

³³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 23 Переписка с Начальником Санитарного управления и начальником Сторожинецкого уезда о реквизиции бросовой аптеки, бывшего владельца Штангейма Давида в г. Сторожинце*, 37 арк.

³⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83 Дело о наложении штрафов на жителей г. Черновцы*, арк. 209.

³⁵ № 124, *Рапорт голови районної Евакуаційної комісії Південно-Західного фронту Толмачова начальнику штабу IX російської армії про вжиття заходів щодо євреїв* [Report of the head of the district evacuation commission of the South-Western Front, Tolmachov, to the chief of staff of the IX Russian army on taking measures against Jews], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 387.

³⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199 Переписка с городским магистратом по финансово-хозяйственным вопросам*, арк. 317.

³⁷ № 128, *Повідомлення Крайової жандармерії про поведінку населення Буковини під час російської окупації* [Report of the Regional Gendarmerie on the behavior of the population of Bukovina during the Russian occupation], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 392.

³⁸ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 56.

³⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 47.

⁴⁰ № 126, *Телеграфне повідомлення з діючої російської армії Чернівецькому губернатору про зловживання євреїв про обміні російських грошей та вжиття відповідних заходів* [A telegraphic message from the active Russian army to the Chernivtsi governor about the abuse of Jews about the exchange of Russian money and taking appropriate measures], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 390.

⁴¹ С. Орлик, *Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини та Буковини в період Першої світової війни*, с. 48.

⁴² ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310 Акт, прошения и переписка о задержании еврейских жителей Тернопольской губернии Борщевского уезда, конфискации у них денег и товаров в связи с переездом по железной дороге без пропусков*, арк. 9, 17.

⁴³ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310*, арк. 30, 33.

⁴⁴ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 310*, арк. 42–45.

⁴⁵ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211 Рапорты, сведения, списки и переписка о возобновлении занятий в учебных заведениях Черновицкой губернии*, арк. 36.

⁴⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 4*, арк. 181.

⁴⁷ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 221.

⁴⁸ В. Б. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщины, занятых по праву войны (1916–1917 гг.)*, с. 364.

⁴⁹ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 168.

⁵⁰ ДАЧО, ф. 283, оп. 1, *спр. 211*, арк. 222.

⁵¹ О. Безаров, *Єврейське питання у революційному процесі 1917 р. в Росії* [The Jewish question in the revolutionary process of 1917 in Russia], in «Історична панорама. Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія», Чернівці, Чернівецький національний університет, 2017, вип. 25, с. 52–53.

⁵² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49 Протоколы, рапорты, прошения и переписка по прошению лиц, высланных из Галиции и Буковины и разрешения им возвратиться на постоянное место жительства*, арк. 57.

⁵³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 74–76.

⁵⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48 По ходатайству беженцев и других лиц, высланных из Галиции и Буковины*, арк. 64.

⁵⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 127.

⁵⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 157.

⁵⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 235.

⁵⁸ *Вопрос о возвращении галицких выселенцев* [The question of the return of Galician deportees], in «Русский вестник», 1917, 18 апреля, с. 4.

⁵⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 143.

⁶⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 141.

⁶¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 49*, арк. 141.

⁶² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 48*, арк. 232.

⁶³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83 Дело о наложении штрафов на жителей г. Черновцы*, арк. 61.

⁶⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 59 Сведения о происшествиях по Черновицкой губернии*, арк. 10.

⁶⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54 Дело Канцелярии Черновицкого губернатора о благотворительных комитетах и сборе добровольных пожертвований*, арк. 26.

⁶⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 20.

⁶⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199 Переписка с городским магистратом по финансово-хозяйственным вопросам*, арк. 22.

⁶⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 23.

⁶⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54*, арк. 99.

⁷⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 54*, арк. 62.

⁷¹ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 324.

⁷² *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 314–315.

⁷³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 1.

⁷⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 24.

⁷⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 47.

⁷⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 149.

⁷⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 312.

⁷⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 199*, арк. 314.

⁷⁹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83*, арк. 40.

⁸⁰ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 26 Переписка от отпуске спирта и вина из Радауцкого склада церквям и разным учреждениям*, арк. 157–158.

⁸¹ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 37, 213–216.

⁸² ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 13.

⁸³ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 29*, арк. 158.

⁸⁴ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53 Дело о возмещении убытков жителям Черновицкой губернии причиненных войной*, арк. 175.

⁸⁵ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53*, арк. 215.

⁸⁶ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 59 Сведения о происшествиях по Черновицкой губернии*, арк. 14.

⁸⁷ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 53*, арк. 201–202.

⁸⁸ ДАЧО, ф. 27, оп. 1, *спр. 83*, арк. 370.

⁸⁹ № 125, *Клопотання начальника Чернівецького відділення Тимчасового Галицького жандармського поліцейського управління Залізничних ліній коменданту штабу IX армії про сприяння у діяльності єврейського інформатора* [Petition of the head of the Chernivtsi branch of the Temporary Galician Gendarmerie Police Department of the Railway Lines to the Commandant of the Headquarters of the IX Army for assistance

in the activities of a Jewish informer], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 389.

⁹⁰ *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*, с. 329–330.

⁹¹ № 129, *Із рапорту Чернівецької дирекції поліції про ситуацію в Чернівцях під час третьої російської окупації* [From the report of the Chernivtsi Police Directorate on the situation in Chernivtsi during the third Russian occupation], in «Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст., збірник документів і матеріалів», Чернівці, Наші книги, 2007, с. 393.

⁹² № 129, *Із рапорту Чернівецької дирекції поліції про ситуацію в Чернівцях під час третьої російської окупації*. с. 393.

References

- Adamovych S. V., Antysemityzm u diialnosti rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Skhidnii Halychyny (1914–1917 rr.) [Anti-Semitism in the activities of the Russian occupation authorities in Eastern Galicia (1914–1917)], in «Ukrainoznavchi studii», 2012–2013, № 13–14, s. 146–153.
- Bezarov A. T., Politika Rossiyskoy okkupatsionnoy administratsii v otnoshenii evreyskogo naseleniya Bukoviny vo vremya Pervoy mirovoy voyny (1914–1917 gg.) [Policy of the Russian occupation administration towards the Jewish population of Bukovina during the First World War (1914–1917)], in «Rosiyisko-avstriyskiy almanakh: istoricheskiye i kulturnyye paralleli», vyp. VI, Stavropol, SKFU, 2018, s. 46–60.
- Bezarov O., Polityka Chernivetskoho gubernatora S. D. Yevreinova v yevreiskomu pytanni [The policy of Chernivtsi governor S. D. Yevreinov in the Jewish question], in «Istorychna panorama. Naukovyi zbirnyk ChNU: Spetsialnist «Istoriia», Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2018, vyp. 26–27, s. 66–85.
- Bezarov O., Yevreiske pytannia u revoliutsiinomu protsesi 1917 r. v Rosii [The Jewish question in the revolutionary process of 1917 in Russia], in «Istorychna panorama. Naukovyi zbirnyk ChNU: Spetsialnist «Istoriia», Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2017, vyp. 25, s. 50–71.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti), f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 4 Tsyrukliary Chernovitskogo gubernatora, prislannye nachalnikami uездov Chernovitskoi gubernii k svedeniyu i rukovodstvu, 250 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 9 Perepiska o vysylke v Rossiyu lits, zapodozrennykh v prichastnosti k shpionazhu, 240 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 11 Akty, telegrammy, raporty i perepiska o vysylke administrativnym poriadkom ikh raionov voennykh zon avstriyskikh podannykh, 278 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 23 Perepiska s Nachalnikom Sanitarnogo upravleniya i nachalnikom Storozhynetskoho uезда o rekvizitsyi brosovoi apteki, byvsheho vladeltsa Shtanheima Davida v h. Storozhyntse, 37 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 26 Perepiska ot otpuske spirta i vina iz Radautskoho sklada tserkviam i raznym uchrezhdeniyam, 328 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 29 Perepiska s nachalnikami uездov o brosovykh mahazinakh i o predostavlenii svedeniy o nalichii tovarov i ikh prodazhi, 238 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 48 Po khodataistvu bezhentsev i drugikh lits, vyslannykh iz Halitsyi i Bukoviny, 314 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 49 Protokoly, raporty, prosheniya i perepiska po prosheniyu lits, vyslannykh iz Halitsyi i Bukoviny i razresheniya im vozvratitsia na postoiannoe mesto zhytelstva, 217 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 53 Delo o vozmeshchenii ubytkov zhyteliam Chernovitskoi gubernii prichinennykh voinoi, 308 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 54 Delo Kantseliarii Chernovitskoho gubernatora o blagotvoritelnykh komitetakh i sbore dobrovolnykh pozhertvovaniy, 376 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 59 Svedeniya o proisshestviyakh po Chernovitskoi gubernii, 183 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 83 Delo o nalozhenii shtrafov na zhytelei g. Chernovtsy, 378 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 199 Perepiska s gorodskim magistratom po finansovo-khoziaistvennym voprosam, 384 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 295 Lichnoe delo Chernovitskogo gubernatora Lihina Valeriana Valerianovicha, 92 ark.
- DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 370 Raporty uездnykh nachalnikov, akty, perepiska i drugie materialy ob ustanovlenii kontrolya nad imeniyami vladeltsev, bezhavshykh vglub Avstrii, 256 ark.

20. DACHO, f. 27 Chernivetskyi hubernskyi komisar, op. 1, spr. 371 Tsyrukuliary, raporty uezdnykh nachalnikov, perepiska i drugie materialy ob ustanovlenii kontroliia nad imeniyami vladeltsev, bezhavshykh vglub Avstrii, 168 ark.
21. DACHO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 211 Raporty, svedeniya, spiski i perepiska o vozobnovlenii zaniatiy v uchebnykh zavedeniyakh Chernovitskoi gubernii, 293 ark.
22. DACHO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 310 Akt, prosheniya i perepiska o zaderzhanii evreiskikh zhytelei Ternopolskoi gubernii Borshchevskogo uezda, konfiskatsii u nikh deneg i tovarov v svyazi s perezdom po zheleznoi doroge bez propuskov, 48 ark.
23. DACHO, f. 283 Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora, op. 1, spr. 397 Perepiska s voennym general-gubernatorom Halitsyi po administrativnym voprosam, 70 ark.
24. Istoriia rozvytku orhaniv vlady na terytorii Chernivetskoi oblasti [The history of the development of authorities in the territory of Chernivtsi region], Chernivtsi, Bukrek, 2014, 812 s.
25. Kovbasa V. M., Relihiina polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Halychyny ta Bukovyni (1914–1917 rr.) [Religious policy of the Russian occupation authorities in Galicia and Bukovyna (1914–1917)], in «Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky», 2021, t. 32 (71), № 3, s. 65–72.
26. Liubchenko V. B., Heneral-hubernatorstvo oblastei Avstro-Uhorshchyny, zainiatykh po pravu viiny (1916–1917 rr.) [Governor General of the Austro-Hungarian Regions Occupied by Law of War (1916–1917)], in «Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.», 2011, vyp. 19, s. 345–368.
27. Moskva, 5 iyulya [Moscow, July 5], in «Russkiye vedomosti», 1916, 5 iyulya (№ 154), s. 1–2.
28. Orlyk S., Tsinova polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady na terytorii Halychyny ta Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny [The price policy of the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovyna during the First World War], in «Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka», 2018, vyp. 1, ch. 1, s. 48–58.
29. Vopros o vozvrashchenii galitskikh vyselentsev [The question of the return of Galician deportees], in «Russkiy vestnik», 1917, 18 aprelya, s. 4.
30. Yevreiske naselennia ta rozvytok yevreiskoho natsionalnoho rukhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XIX st., zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Jewish population and the development of the Jewish national movement in Bukovyna in the last quarter of the 18th and early 20th centuries, a collection of documents and materials], Chernivtsi, Nashi knyhy, 2007, 464 s.